

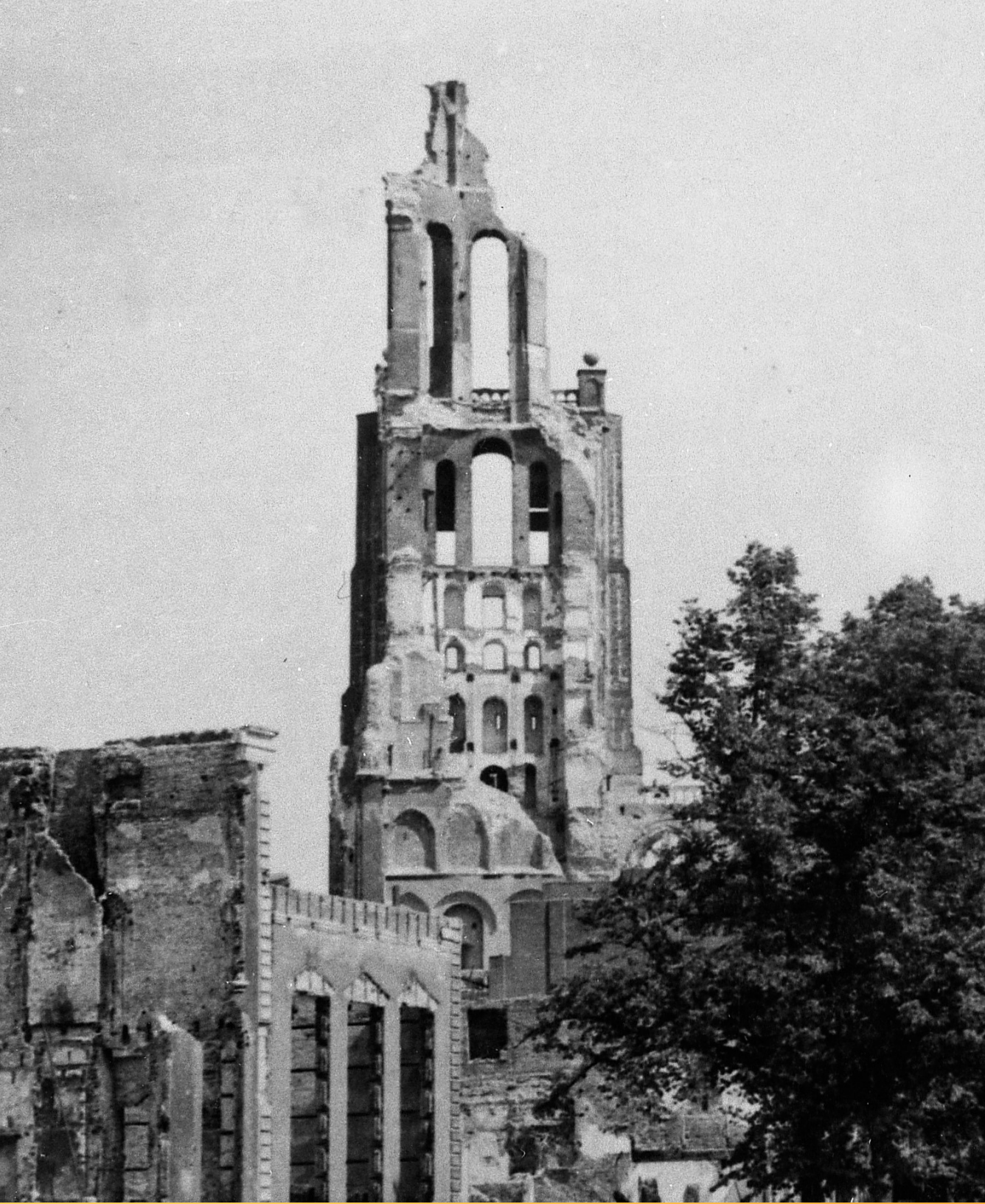

fietsroute

Draaiboek Arnhem - Westervoort

De periode van mei 1940
tot de wederopbouw

Voorwoord

Arnhem is drie maal onderdeel geweest van sleutelmomenten in de tweede wereldoorlog. De Slag om Arnhem staat in ons collectieve geheugen gegrift. Maar in de schaduw van deze slag staan twee gebeurtenissen die het begin van de tweede wereldoorlog en de bevrijding van Nederland inluiden. Niet de Rijn, maar de IJssel was onderdeel van het strijdtoneel.

Bij Fort Westervoort is in de vroege ochtend van 10 mei 1940 zwaar gevochten, waarbij een pantser trein werd gestopt en de IJsselbrug werd opgeblazen. De opmars van Duitse troepen werd hiermee vertraagd zodat de meer westelijke stellingen in staat van paraatheid gebracht konden worden.

Vijf jaar later, op 12 april 1945, zijn geallieerde troepen vanuit Westervoort de IJssel overgestoken. Onder de naam 'Quick Anger' werd Arnhem en de rest van noord en oostelijk Nederland bevrijd van Duitse bezetting. Van een feestelijke bevrijding was geen sprake, de stad was geplunderd, verwoest en leeg.

De evacuatie werd vergeten omwille van de wederopbouw. Het zwaar getroffen Arnhem zou onder leiding van burgemeester Matser als een Phoenix uit de as herrijzen.

Deze gebeurtenissen zijn elk een bladzijde uit het geschiedenisboek over de oorlog in Arnhem en van Westervoort. Door deze verhalen door te geven en de omgekomen bevolking en militairen te herdenken staan we stil bij deze ingrijpende episode in onze geschiedenis.

Bob Roelofs,
Wethouder erfgoed - Gemeente Arnhem

Fietsroute

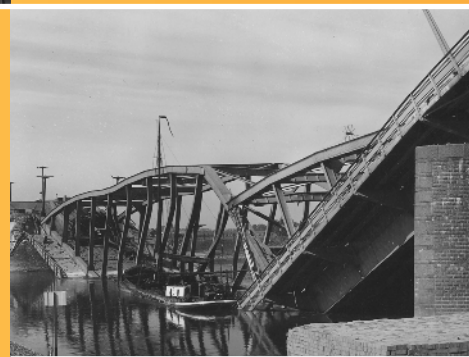
Fietsroute kunst en cultuur

Draaiboek Arnhem - Westervoort

De periode van mei 1940 tot de wederopbouw

De titel van het voorliggende boekje heeft een dubbele betekenis. Al omdraaiend kun je het verhaal van Westervoort of Arnhem lezen over de periode vanaf mei 1940, het moment waarop voor Nederland de Tweede Wereldoorlog begon met de inval van Nazi-Duitsland, tot het moment dat na de bevrijding van Nederland in mei 1945, Nederland langzaam begon met de wederopbouw van het door de oorlog zwaargehavende land.

Maar het woord 'draaiboek' is natuurlijk ook een ander woord voor een uitgewerkt plan. Nazi-Duitsland had immers in voorjaar 1940 het 'draaiboek' Fall Gelb voor, via Westervoort, de inval in Nederland. De geallieerden hadden in september 1944 het 'draaiboek' Market Garden, wat uiteindelijk resulteerde in De Slag om Arnhem. En de geallieerden hadden in maart/april 1945 het 'draaiboek' Operation Quick Anger, dat met name in april 1945 resulteerde, vanuit Westervoort, in de tweede Slag om Arnhem en verdere bevrijding van Oost- en Noord-Nederland.

Draaiboek Arnhem - Westervoort

De periode van mei 1940 tot de wederopbouw

Mei 1940 en de oorlogsjaren

In voorjaar 1940, om precies te zijn op 10 mei 1940, werd Nederland rechtstreeks betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Om 03.55 uur die dag liet Adolf Hitler de invasie op Nederland beginnen. Ter verdediging werd op die 10e mei om 05.00 uur door militairen van het Nederlandse leger, specifiek de Nederlandse Genie, de Arnhemse Rijnbrug opgeblazen als ook het spoorwegviaduct bij de KEMA. Daarmee hoopte men de

Duitse invasie over land vanuit het oosten tegen te gaan. Hoewel dit voor de Duitse militairen vertraging opleef, mocht dit voor de bezetting van Nederland niet baten. Aan het eind van die ochtend was Arnhem via Westervoort al bezet en na het bombardement op Rotterdam gaf Nederland zich op 14 mei 1940 over. Vanaf dat moment was heel Nederland bezet door nazi-Duitsland.

Gedenksteen meidagen 1940
Locatie: IJsseloordweg

Die 10e mei was Fort Westervoort de plek op Nederlands grondgebied waar de eerste gevechtshandelingen plaatsvonden tussen Nederlandse en Duitse militairen. Een gedenksteen, in 1950 geplaatst, herinnert daar nog aan en is ter nagedachtenis aan veertien Nederlandse soldaten die in de meidagen van 1940 in de directe omgeving zijn gesneuveld. Hun namen staan op de plaquette. Op de gedenksteen staat tevens de reeks cijfers en letters 1-4-III 35 RI 1.22 GB. 1-4-III 35 RI staat voor de 4e compagnie van het 3e bataljon van het 35e Regiment Infanterie. 1.22 GB staat voor de 1e compagnie van het 22e Grensbataljon. De gedenksteen heeft niet altijd gestaan op de huidige plek en was op de vorige plek in de vergetelheid geraakt. Echter dankzij de destijds 10-jarige Theo Dekker uit Arnhem, zo blijkt uit meerdere krantenartikelen uit oktober en november 1963, kwam de gedenksteen weer onder de aandacht van de militaire autoriteiten. Die vorige plek was naast een WOII-bunker op de hoek van de Westervoortsedijk en de Oude Veerweg. Niet ver hier vandaan lag destijds boerderij Scheisprong van G.H. Lamers aan de Westervoortsedijk 72. In deze boerderij was de commandopost gehuisvest van de eenheid waartoe de gesneuvelde militairen behoorden. De door de oorlog zwaar beschadigde boerderij werd kort na de oorlog hersteld boerderij maar moest begin jaren 80 wijken voor de aanleg van de Pleijroute. De eerdergenoemde bunker staat er nog steeds.

Voor Arnhem gold, net zoals dat voor Westervoort gold, dat het dagelijkse leven aan het begin van de oorlog in eerste instantie relatief 'normaal' verliep. Wel was de Duitse bezetter in de vorm van de Duitse militairen alom en nadrukkelijk vertegenwoordigd in het straatbeeld. In eerste

instantie kon men nog 'gewoon' naar het theater, een voetbalwedstrijd, een concert of de bioscoop gaan. Maar al vrij snel nam de Duitse bezetter maatregelen tegen alles wat in hun ogen ongewenst was. Zo kwamen er bijvoorbeeld bij de Arnhemse parken bordjes met de tekst 'Voor Joden verboden'. Ook was het gehate nazisymbool, het hakenkruis, overal zichtbaar in de stad en werden er al snel bijeenkomsten gehouden welke waren georganiseerd door de NDSAP en NSB. Een prominente plek was er weggelegd voor het Musis Sacrum dat was ingericht als Wehrmachtheim, een soort ontspanningsruimte voor Duitse militairen. Er werden concerten gehouden en films vertoond en zelfs een landelijke bijeenkomst van de Nationale Jeugdstorm dat haar zevenjarig bestaan vierde werd er gehouden. Dit werd rechtstreeks op de Nederlandse radio uitgezonden. Het Arnhemse Sportfondsenbad was kort voor de oorlog nog de plek waar Arnhemse mannen zich moesten melden voor de mobilisatie. Maar tijdens de oorlog was het de favoriete plek voor de zwemlustige Duitse militairen. Natuurlijk wel onder toezicht van enorme vlaggen met hakenkruizen. Eind 1941 was er door SS Gruppenfuhrer Rauter in het zwembad een zwemevenement uitgeschreven voor de SS en Polizei-sportgemeenschap. De Joodse synagoge in de Pastoorstraat was niet meer als zodanig in gebruik en was al snel doelwit van de Duitse bezetter, maar ook van Nederlandse NSB'ers. Deze laatsten hadden begin september 1940 en medio februari 1941 geprobeerd de synagoge in brand te steken. En daar waar in Westervoort het gemeentehuis fungeerde als opslagplaats voor gevorderde radiotoestellen, gebruikte de Duitse bezetter hiervoor de Joodse synagoge als opslagplaats.

De Rijnbrug was dus op 10 mei 1940 door de Nederlandse militairen opgeblazen en door de Duitse bezetter werd in allerijl een pontonbrug geplaatst, een zgn. Herbert Brucke van Oostenrijkse makelij. Maar deze noodbrug werd een paar weken later, eind mei 1940, alweer opgeheven omdat het scheepvaartverkeer te veel werd belemmerd. Vervoer over de rivier vond vanaf dat moment alleen plaats via veerdiensten. Met de herbouw van de vernielde brug werd pas in de loop van 1941 begonnen. Maar de Duitse oorlogsindustrie had prioriteit dus het herstel vorderde niet. Pas eind 1943 werd de brug opgesteld, dat wil zeggen voor Duitse militairen en personen die bij de gemeente werkten. Pas in de zomer van 1944 was de brug weer voor iedereen toegankelijk.

Plaquette Duitse Sicherheitsdienst
Locatie: Utrechtsestraat 85

Links naast de ingang van het pand aan de Utrechtsestraat, tegenwoordig is de Conservatorium-opleiding van hogeschool voor de kunst ArtEZ er ondergebracht, is een plaquette in de gevel aangebracht met de tekst 'In de jaren 1940-1944 was dit gebouw gevorderd door de beruchte Duitse Sicherheitsdienst'.

Voor de oorlog was in het pand aan de Utrechtsestraat de telefooncentrale van de Provinciale Gelderse Electriciteits Maatschappij (PGEM) in het pand, Kraton genoemd, ondergebracht. Het pand dateert rond 1875 en was destijds gebouwd in opdracht van J.J. Braam, directeur van de Arnhemsche Bandfabriek. Hij was tevens de eerste bewoner. In 1918 werd de PGEM eigenaar van het pand en werd het pand tegelijkertijd verbouwd door architect H.J. Fels, de huisarchitect van de PGEM.

De Duitse Sicherheitsdienst, de officiële benaming is SD Aussenstelle, vestigde zich al direct na aanvang van WOII in het pand Utrechtsestraat 85 en van hieruit werd in juni 1940 al het initiatief genomen voor de registratie van Joden. Naast een afdeling voor personeel en bestuurlijke zaken waren er drie afdelingen voor uitvoerende taken gehuisvest: de SD (Sicherheitsdienst), de Gestapo (Geheime Staatspolizei) en de Kripo (Kriminalpolizei). De kelders van het pand waren ingericht om gevangenen in op te sluiten en te verhoren. Maandelijks vonden er in het pand bijeenkomsten plaats waarbij regelmatig door de bezetter aangestelde Gelderse politiecommissarissen en burgemeesters bij aanwezig waren. Vanuit het pand werd ook de Jodenvervolgning in de regio gestimuleerd en werden razzia's voorbereid.

Zo vonden er op 7 en 8 oktober 1941 razzia's plaats in heel Gelderland waarbij ook acht Arnhemers waren opgepakt en vastgezet in de Willemskazerne in Arnhem. En op 17 november en 10 december 1942 waren er in Arnhem grote razzia's waarbij het merendeel van de Arnhemse Joodse bevolking werd opgepakt en gedeporteerd naar de Duitse vernietigingskampen. Onder hen ook 80 bewoners en 20 personeelsleden van het Tehuis voor Israëlitische Oudelieden 'Beth Mikloth Lezikno'.

Diogenes en Fliegerhorst Deelen
Locatie: Koningsweg 13c

Direct na de bezetting van Nederland begonnen de Duitsers met de aanleg van Fliegerhorst Deelen, de grootste Duitse vliegbasis in Nederland tijdens WOII. Deze vliegbasis vormde tussen mei 1940 en september 1944 een van de voornaamste uitvalsbases van de Luftwaffe voor aanvallen op Engeland en was een van de vliegvelden in de eerste verdedigingslinie tegen de geallieerde luchtaanvallen op Nazi-Duitsland. Het circa 4.000 hectare grote gebied heeft een omtrek van circa 25 km. en tegenwoordig is het gebied, inclusief de ruim 100 aanwezige objecten (hoofdzakelijk oorspronkelijke gebouwen) aangewezen als rijksmonument.

Diogenesbunker (1943) was het commandocentrum 'Grossraumgefechtsstand' van de 3e Jachtdivisie van de Duitse Luftwaffe. In heel bezet Europa waren drie van dit soort bunkers gebouwd. Tijdens WOII was de bunker het zenuwcentrum van de luchtverdediging van Nederland, noord België, het Ruhrgebied en de oostelijke grensstrook tussen Nederland en Duitsland.

Vanuit de bunker had men rechtstreeks contact met het hoofdkwartier van de Luftwaffe in Berlijn. De betonnen kolos meet (circa) 40 x 60 x 16 meter

en de muren hebben een dikte van drie tot vier meter. Voor de bouw zijn duizenden kubieke meters beton gebruikt dat via een speciaal aangelegde spoorlijn werd aangevoerd. De bouw van de immense bunker startte eind 1942 en in najaar 1943 werd de bunker in gebruik genomen. Maar niet voor lang. Op de eerste dag van de Slag om Arnhem, 17 september 1944 dus, brachten de Duitsers een aantal vliegtuigbommen in de bunker tot ontploffing. Na zware bombardementen door de geallieerden op Fliegerhorst Deelen in augustus en begin september 1944, hadden de Duitsers de bunker in de weken daaropvolgend al grotendeels verlaten.

Kort na de oorlog werd de bunker gebruikt voor de opslag van onontploffte munitie. En vanaf begin jaren 50 werd de bunker gebruikt als hulpdepot van de Rijksarchiefdienst en daarna ook deels als opslag voor het Nationaal Park De Hoge Veluwe en het Openluchtmuseum. In 2000 is de bunker aangemerkt als rijksmonument.

Monument bombardement gasfabriek (2016) is een plaquette met zeven namen en de tekst 'Ter nagedachtenis aan hen die vielen bij het bombardement van de gasfabriek op 22 februari 1944'. De plaquette hoorde bij een monument op het terrein van de gasfabriek aan de Westervoortse dijk. In de jaren 60 zijn de gasfabriek en het monument gesloopt, de plaquette is echter bewaard gebleven en in 2016 herplaatst op de huidige plek. Het geallieerde bombardement was een door de Amerikaanse luchtmacht uitgevoerd vergissingsbombardement. In totaal waren er vanuit Engeland 177 Amerikaanse B24-Liberator bommenwerpers opgestegen met als doel de Duitse stad Gotha waar fabrieken stonden voor de Duitse oorlogsindustrie. Maar door een ongelukkige samenloop van omstandigheden, o.a. verstoorde radioverbindingen en het door weersomstandigheden uit koers raken van de bommenwerpers, werden de bommen niet boven Duitsland gedropt maar boven Nederland. En dan met name boven Arnhem, Nijmegen, Deventer en Enschede. In Arnhem werden Malburgen, Rijnwijk en de Van Verschuerwijk getroffen. En dus ook de gasfabriek op industrieterrein Het Broek. In totaal vielen er in Arnhem door dit vergissingsbombardement 57 doden. In Deventer viel er 1 dode en in Enschede waren er 40 doden te betreuren. Maar in Nijmegen was dit vergissingsbombardement nog veel dramatischer, daar waren meer dan 800 burgerdoden te betreuren en waren er veel verwoestingen in de historische binnenstad. Slechts een klein deel hiervan is na de oorlog weer in min of meer oorspronkelijke staat herbouwd. Hieronder o.a. de Sint-Stevenskerk die in 1969 officieel werd heropend en in gebruik genomen. In 2017 is in Nijmegen de brandgrens als gevolg van het bombardement in 1944 gemarkeerd met honderden metalen plaatsjes met daarop de namen van de slachtoffers.

De Slag om Arnhem en evacuatie

De Slag om Arnhem was een onderdeel van de operatie Market Garden en de bijbehorende luchtlandingsoperatie was een van de grootste ooit. Operatie Market Garden had als doel om met een groot en gewaagd offensief de rivieren (bruggen) in Zuidoost-Nederland over te steken om zo in korte tijd door te stoten naar het IJsselmeer. Daarna zouden de Canadese legers Noord- en West-Nederland kunnen bevrijden en de Engelse en Amerikaanse legers, via het Duitse Ruhrgebied, op kunnen trekken naar Berlijn. Maar het liep anders. Arnhem bleek een brug te ver, tientallen boeken zijn erover geschreven. Het offensief werd rond Arnhem tot stilstand gebracht door onverwachte tegenstand van de Duitse bezetter. In de hevige strijd die rond Arnhem en Oosterbeek ontstond sneuvelden ruim 3.500 geallieerde en Duitse militairen en zijn er rond de 450 burgers omgekomen.

Die dag, 17 september 1944, begon met een geallieerd bombardement van ongeveer twee uur lang met als doel de uitschakeling in en om Arnhem van tientallen militaire objecten van de Duitse bezetter. Die dag landden er 6.000 parachutisten van de 1e Britse Luchtlandings Divisie bij Wolfheze. Slechts ongeveer de helft daarvan, de uit drie bataljons bestaande 1st Parachute Brigade, ging in drie verschillende routes richting Arnhem.

- Het 1st Battalion moest via de Amsterdamseweg richting Arnhem-Noord trekken, de zgn. 'Leopard-route'. Maar door hevige Duitse tegenstand heeft dit bataljon Arnhem nooit bereikt.
- Het 2nd Battalion nam de meest zuidelijke route, de zgn. 'Lion-route', en had als taak om de drie bruggen over de Rijn (spoorbrug, schipbrug en verkeersbrug) te veroveren. De spoorbrug werd opgeblazen, een deel van de schipbrug werd door de Duitsers weggevoerd en vervolgens veroverde het bataljon de noordelijke kant van de verkeersbrug, de 'beroemde' Rijnbrug van de in 1977 uitgebracht film 'A Bridge Too Far'.
- Het 3rd Battalion ging via de Utrechtseweg richting Arnhem, de 'Tiger-route', en moest via de binnenstad van Arnhem ten oosten van de stad en ten noorden van de verkeersbrug een verdedigende stelling opwerpen. Maar dit bataljon werd langdurig opgehouden rond hotel Hartenstein in Oosterbeek.

In de daaropvolgende paar dagen lukt het 1st en 3rd Battalion door zeer heftige tegenstand van de Duitse militairen niet om de verkeersbrug te bereiken. Nog sterker, nadat ze met veel moeite in de buurt van het Sint-Elisabeths Gasthuis zijn aangekomen, worden de geallieerde eenheden weer langzaam teruggedreven naar een smalle corridor rondom hotel Hartenstein in Oosterbeek. En ook versterkingen van andere legereenheden verloopt niet volgens plan. Dat betekent dat het 2nd Battalion onder leiding van luitenant-kolonel John Frost er rond de Rijnbrug alleen voor staat. Maar de druk van de Duitse militairen was zo groot dat op woensdagavond 20 september de Britse militairen hun positie bij de Rijnbrug moesten opgeven. Van de eenheid van John Frost, die oorspronkelijk uit circa 750 militairen bestond, resteerden slechts circa 130 militairen, de rest was gesneuveld of gewond geraakt. Deze circa 130 militairen probeerden die woensdagavond uit te breken richting de op 19 september zwaar getroffen Sint Walburgiskerk en verschansten zich in het gebouw van de rooms-katholieke school aan het Walburgisplein. Op 21 september werden ze echter allen gevangengenomen.

Plaquette hoofdkwartier John Frost
Locatie: Prinsenhof

Ongeveer op de plek waar tegenwoordig het gebouw van het Openbaar Ministerie staat, stond ten tijde van de Slag om Arnhem een pand dat was ingericht als hoofdkwartier van luitenant-kolonel John Frost. In 1994 is tegen de gevel van het pand een bronzen plaquette naar ontwerp van Christien Nijland aangebracht met, in Nederlands en Engels, de tekst 'Hier was in september 1944 het hoofdkwartier van luitenant-kolonel John D. Frost'

6a Sint Walburgiskerk vòr WOII
Locatie: Sint Walburgisplein 1

6b Sint Walburgiskerk in
april 1945
Locatie: Sint Walburgisplein 1

6c Huidige situatie Sint
Walburgiskerk
Locatie: Sint Walburgisplein 1

Sint Walburgiskerk is een van oorsprong rooms-katholieke kerk en dateert in de basis uit de 14e eeuw. Rond 1500-1550 zijn de kapellen aangebouwd en ook in de 19e eeuw zijn er nog aanpassingen aan het gebouw gedaan. De stijl van de kerk wordt vroege baksteengotiek genoemd.

Tijdens de Slag om Arnhem in 1944 heeft de kerk zeer zware schade opgelopen. De openingen in de torens van de kerk werden door de geallieerden gebruikt als schietgaten. Tijdens de gevechten op 19 september was een laag overvliegende Messerschmitt Bf 109 een dankbaar doelwit. Het Duitse vliegtuig van het in 1939 opgerichte Jagdgeschwader 76 (squadron 76) was die dag vanaf vliegbasis Störmede in Duitsland opgestegen. De Duitse piloot trachtte het spervuur vanuit de kerktorens te ontwijken en vloog daarbij tegen een van de kerktorens aan. De linker vliegtuigvleugel werd eraf gerukt en het vliegtuig stortte iets verderop neer in de Lauwersgracht. Door de botsing met het vliegtuig ontstond er ook een grote brand waardoor de kerk grotendeels uitbrandde. De geallieerde militairen die zich in de kerk, en naastgelegen school en de gebouwen rond het kerkplein (Sint Walburgisplein) hadden verschanst werden uiteindelijk omsingeld door de Duitse militairen en werden een paar dagen later gevangengenomen.

Tussen 1946-1951 werd de kerk herbouwd onder leiding van architect G.M. Leeuwenberg. Het is sindsdien een icoon van Arnhem. In 1964 is de kerk verheven tot basiliek. In 2013 is de kerk aan de eredienst onttrokken en sinds 2018 is het gebouw eigendom van Theo de Rijk. Hij heeft het monumentale gebouw, een rijksmonument, zorgvuldig en met respect voor het verleden getransformeerd tot een unieke hospitality-plek met in beide torens drie luxe appartementen en op de begane grond, in het schip van de kerk, een restaurant. Het beeldhouwwerk van Klaas Gubbels op het voorplein van de kerk is uit 2021 en symboliseert de nieuwe functie van de kerk.

7

7 Evacuatiemonument in het
Nederlands Openluchtmuseum
Locatie: Hoeflaan 4

8 Evacuatieplaquette
Apeldoornsestraat hoek
Jansbuitensingel
Locatie: Apeldoornsestraat

Nu de Duitse bezetter de brug weer volledig in handen had, en feitelijk nu ook weer heel Arnhem in handen had, kregen de bewoners een paar dagen later, op 23 september, opdracht om te evacueren. De bewoners van Arnhem-Zuid hadden zelfs al op 21 september opdracht gekregen om te evacueren. In totaal waren ruim 90.000 inwoners verplicht om hun stad te verlaten. Op 3 april 1945 werd Arnhem-Zuid bevrijd en op 14 april 1945 werd de rest van Arnhem vanuit Westervoort bevrijd. Pas in de 2e helft van april 1945 en de maanden erna konden ze terugkeren. Die bevrijding had overigens wel een wrange bijmaak. Immers de bevrijde stad was totaal verlaten en voor een groot deel verwoest.

Onder de geëvacueerden de in Arnhem wonende en aan de Rijndijk 1 in Westervoort opgegroeide Westervoorder Johannes Ambrosius Weijde. Hij was getrouwd met de Huissense Johanna Wilhelmina Goris en evacueerde in september 1944 met zijn gezin naar Putten. Daar voltrok zich op 1 oktober 1944 een drama. Als vergelding van een aanslag op een Duitse militaire auto met hoge officieren werd hij die dag in Putten samen met ruim 600 andere mannen opgepakt en via Amersfoort weggevoerd naar Duitsland. Op 21 december 1944 overleed hij in het Duitse concentratiekamp Neuengamme. In Arnhem bevinden zich een 3-tal kunstwerken die de herinnering aan de evacuatie in september 1944 levend houden.

Evacuatiemonument (1984) staat in het Nederlands Openluchtmuseum en bestaat uit een zwarte natuurstenen zuil met de tekst EVACUATIE ARNHEM 1944. Het door Jerome Symons ontworpen monument herinnert aan de evacuatie in september van dat jaar van honderden Arnhemmers. Ongeveer 600 daarvan komen terecht in het Nederlands Openluchtmuseum. Het merendeel moet echter van de Duitse bezetter verder weg van huis een plek zoeken. Een klein deel blijft in het Nederlands Openluchtmuseum en trotseert de ongemakken van de koude en tochtige huisvesting in het museum van september 1944 tot januari 1945. Het gedenkteken is een geschenk van ex-evacués.

Evacuatie (1995) is een bronzen plaquette, ingemetseld in de zijgevel van Jansbuitensingel 32. In reliëf zijn een aantal dieren afgebeeld en de tekst: WEG WEG, MAAR WAARHEEN. Het herdenkingsmonument, een ontwerp van Mark Geels, is een verwijzing naar de evacuatie van de Arnhemmers die in september 1944 op bevel van de Duitse bezetter de stad moesten verlaten.

Herdenkingsmonument VLUCHT
Locatie: Velperplein

VLUCHT (2022) is een WOII herdenkingsmonument dat bestaat uit een chaotische stapel stalen letters die samen het woord 'VLUCHT' vormen. Het kunstwerk van Ruud-Jan Kokke is een verwijzing naar de chaotische vlucht van de Arnhemmers die eind september 1944 op bevel van de Duitse bezetter de stad moesten verlaten. Met hun in allerijl slordig bijeengeraapte bagage vertrokken zij in groten getale via de Apeldoornsestraat en Apeldoornseweg richting de Veluwe. De vorm en witgrijze kleur zijn een verwijzing naar de klassieke beelden die in het plantsoen tussen beide Janssingels staan. Direct voor het kunstwerk is een plaquette in de stoerprand gelegd met een toelichtende tekst.

Kochbunker
Locatie: Utrechtseweg 87

Na de geallieerde invasie aan de Franse westkust in juni 1944 begon de Duitse bezetter met de modernisering van de zgn. Pantherstelling. Deze al voor de oorlog bestaande verdedigingslinie was ter verdediging van de westgrens van Duitsland. Door de operatie Market Garden werd de verdedigingslinie aangepast en verlegd en verliep vervolgens vanaf Duitsland langs de Rijn, via Arnhem, Wageningen en de Gelderse Vallei en eindigde in noordelijke richting bij het IJsselmeer. De aanleg vond plaats onder verantwoordelijkheid van het bouwbedrijf van de Duitse bezetter, Organisation Todt (opgericht in 1933 en opgeheven in 1945 en vernoemd naar oprichter Fritz Todt), en het werk werd uitgevoerd door duizenden Nederlandse mannen tussen de 17 en 60 jaar die via razzia's door heel Nederland waren opgepakt. Onderdeel van deze verdedigingslinie waren zgn. Kochbunkers. Een Kochbunker is een eenpersoonsbunker, de officiële benaming is 'K-Rohrenstand', die in honderden aantallen langs verdedigingslinies in het Duitse Rijk waren geplaatst en waarvan er nu ook enige tientallen in Nederland werden geplaatst. Ze werden hier in de regio in de stuwwal langs de (Neder)Rijn geplaatst waardoor de Duitse militairen vanaf eind 1944 goed zicht hadden op de naderende 'vijand' vanuit de Betuwe. Op diverse plaatsen in Nederland zijn Kochbunkers bewaard gebleven, waaronder een 3-tal in Arnhem. Twee daarvan bevinden zich aan de zuidrand van de gratis toegankelijke museumtuin van Museum Arnhem. Ruim 300 meter ten westen van het museum ligt direct naast het Uitkijkpunt Bovenover nog een derde bunker van hetzelfde type. Er schuin tegenover rechts ligt het schoolgebouw van het voormalige Christelijk Lyceum Arnhem, tijdens de oorlog in gebruik door het ingenieursbureau van de Duitse Luftwaffe. Schuin links tegenover de derde bunker ligt het voormalige ziekenhuis Sint-Elisabeths Gasthuis dat tijdens de Slag om Arnhem een belangrijke rol speelde. Beide panden zijn een rijksmonument en in beide panden bevinden zich herinneringsplaquettes WOII.

De bevrijding van Arnhem via Westervoort vond plaats op 14 april 1945. Op 3 april werd Arnhem-Zuid bevrijd, op 12-13 april vond de 'Tweede Slag om Arnhem' plaats met een zware beschieting op de stad en ook op de wijk Geitenkamp. De Canadezen dachten dat Arnhem flink verdedigd werd. Er viel een onbekend aantal slachtoffers. Op 14 april was heel Arnhem door de Canadezen en de Britse Polar Bears 'bevrijd'.

Industriepark Kleefse Waard (destijds de ENKA-fabriek) was de poort tot Arnhem tijdens de bevrijding.

11a ENKA-fabrieken vòòr WOII
(afbeelding Gelders Archief)
Locatie: Westervoortsedijk

11b ENKA-fabrieken in april 1945
(afbeelding Gelders Archief)
Locatie: Westervoortsedijk

Operation Quick Anger was de naam van de geallieerde operatie om Arnhem na oversteek van de IJssel vanuit Westervoort te bevrijden. Nadat het gebied ten zuiden van de Rijn begin april 1945 was bevrijd wilden de geallieerden nu dus doorstoten naar Arnhem om deze stad en vervolgens de rest van Nederland te bevrijden. Hoewel een bevrijding van Arnhem wel wrang klinkt, de bewoners waren immers eind september 1944 verplicht vertrokken naar elders en slechts Duitse militairen en dwangarbeiders bevonden zich nog in de stad. In de nacht van 12 en 13 april 1945 staken Britse troepen van de 49th Division (de Polar Bears) ondersteund door Canadese eenheden de IJssel over richting de Kleefse Waard. Wat volgde wordt ook wel de Tweede Slag om Arnhem genoemd. Geallieerde militairen zeiden sarcastisch 'Arnhem, a city so nice, we liberated it twice'. Na een snelle verovering van Fort Westervoort en het ter plekke veiligstellen van een stevig bruggenhoofd, trokken de geallieerde militairen richting Kleefse Waard. Voorafgaand aan de opmars richting Arnhem had er een massaal artilleriebombardement op de stad plaatsgevonden dat meer dan twee uur duurde. De schade die dit bombardement veroorzaakte was immens en kwam nog bovenop de oorlogsschade die de stad al eerder had ervaren. Richting Kleefse Waard, waar zich de ENKA-fabrieken bevonden, ondervonden de geallieerde militairen echter forse tegenstand van troepen van SS-divisie Landstorm Nederland. Dit waren fanatieke Nederlandse vrijwilligers in dienst van de Duitse Waffen-SS die, gezien hun vooruitzichten na de oorlog, niets te verliezen hadden.

11c Huidige situatie Kleefse Waard
(voormalige ENKA-fabrieken)
Locatie: Westervoortsedijk

Zij hadden het ENKA-terrein min of meer omgebouwd tot een groot fort en pas aan het eind van 13 april 1945 hadden de Britse Polar Bears het hele terrein in handen. Verder optrekken naar de stad verliep moeizaam doordat de vele sluipschutters ideale schuilplekken hadden in het vele puin en de ruïnes van de stad.

De volgende dag, op 14 april 1945, was de stad daadwerkelijk 'bevrijd'. Tijdens deze Tweede Slag om Arnhem waren er bijna 200 Canadese en Britse slachtoffers gevallen. Hiervan 62 doden en 134 gewonden.

Begin 20e eeuw werd in Arnhem de Nederlandse Kunstzijdefabriek opgericht. De officiële afkorting was N.K. maar fonetisch uitgesproken wordt dat ENKA, wat later ook de officiële benaming werd. Meerdere panden op het terrein zijn in de jaren 20 van de vorige eeuw ontworpen door huisarchitect G.P. Beenker. Hieronder ook een groot complex met een centrale toegangspoort die bekroond werd met een groot ornament in de vorm van een zijdecocon. In de volksmond werd dit 'het ei van Beenker' genoemd. In 1929 werd door fusie met het Duitse kunstvezelbedrijf Vereinigte Glanzstoff Fabriken (VGF) de naam van het bedrijf AKU (Algemene Kunstzijde Unie) en rond 1940 breidde het bedrijf uit richting Kleefse Waard. In de beginjaren van de oorlog werkten er op de Kleefse Waard maar liefst enige duizenden mensen. De Duitsers zagen in het project een goede aanvulling op de weggefallen invoer van wol en katoen en de productie ging in eerste instantie tijdens de oorlog door. In het najaar van 1944 werden alle bedrijven alsnog stopgezet. Alleen de elektrische centrale mocht in bedrijf blijven, deze leverde inmiddels ook stroom aan Arnhem en de omgeving, omdat de voorziening uit Nijmegen volledig was uitgevallen.

Kring der Herinnering
Locatie: Larikshof

Op de dag dat de geallieerde troepen bij Westervoort de IJssel overstaken voltrok zich in de Arnhemse wijk Geitenkamp een drama. Op deze dag vond tijdens de bevrijding van Arnhem een geallieerd bombardement op de Geitenkamp plaats. Om burgerslachtoffers te voorkomen hadden de geallieerden vooraf pamfletten in de wijk afgeworpen met de waarschuwing om zich in veiligheid te brengen. Maar de bewoners konden geen kant op. Hoewel de bewoners van de Geitenkamp niet hoefden te evacueren omdat de Geitenkamp volgens de Duitsers ver genoeg van het strijdtoneel lag, was de wijk door de Duitse bezetter wel volledig afgesloten met een prikkeldraadversperring. Die dag vielen er in de Geitenkamp veel gewonden en waren er negentien burgerdoden te betreuren. Ter herinnering aan deze dramatische dag is er in 2012 in de wijk een gedenksteen geplaatst naar ontwerp van Janske Hombergen. De ronde betonnen gedenksteen bestaat uit een krans die is opgebouwd uit kleine kleurvlakken met afbeeldingen van onder meer bladeren. In het midden van de krans staat de tekst '13 april 1945'.

13a Rijnbrug vòòr WOII
Locatie: Nijmeegseweg

13b Rijnbrug in april 1945
Locatie: Nijmeegseweg

13c Huidige situatie Rijnbrug
Locatie: Nijmeegseweg

John Frostbrug (1950) is de brug over de Rijn, het icoon van de Slag om Arnhem. In 1978 is de brug vernoemd naar John Frost, de Britse luitenant-kolonel die met zijn 2nd Battalion van de 1st Parachute Brigade tot het laatste moment probeerde de noordelijke oprit van brug in handen te houden. De eerste Rijnbrug werd in april 1935 officieel geopend door destijds koningin Wilhelmina. De brug was toen al bijna een jaar klaar maar een officiële opening was uitgesteld omdat er forse discussie was over de door het gemeentebestuur gewenste tolheffing. Deze tolheffing ging uiteindelijk niet door, men was bang voor hevig verzet van de Arnhemse bevolking, zodat de opening uiteindelijk pas in 1935 plaatsvond. Deze eerste vaste Rijnbrug was geen lang leven beschoren, want tijdens de Duitse inval werd de brug op 10 mei 1940 door het Nederlandse leger opgeblazen om de opmars van de Duitse militairen te vertragen. De herbouwde brug, de tweede Rijnbrug dus, was pas een paar maanden gereed toen er tijdens de Slag om Arnhem hevig om werd gevochten. De brug werd uiteindelijk in oktober 1944 zwaar gebombardeerd door de geallieerden en wat er nog van resteerde werd in februari 1945 door de Duitsers opgeblazen.

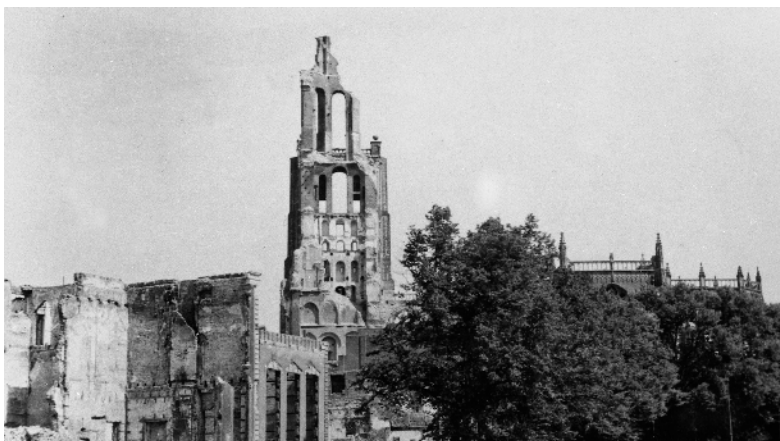
Over deze brug is in 1977 een Amerikaanse film verschenen met als titel 'A Bridge Too Far' met als Nederlandse titel 'Een brug te ver'. De derde en huidige versie van de brug kwam gereed in 1950 en is in 2007 op de lijst 'Top 100 Nederlandse monumenten 1940-1958' geplaatst. Op het rijksmonument bevinden zich twee herdenkingsmonumenten. Beide aan de centrumzijde en, vanuit het noorden komend, aan de rechterzijde van de brug.

14a Grote Eusebiuskerk vòòr WOII

Locatie: Kerkplein 1

14b Grote Eusebiuskerk in april 1945 (afbeelding Gelders Archief}

Locatie: Kerkplein 1

14c Huidige situatie Grote Eusebiuskerk

Locatie: Kerkplein 1

De Grote of Eusebiuskerk (1964) is hét icoon voor de wederopbouw van Arnhem. De protestantse kerk met een historie vanaf ongeveer 1475 brandde tijdens de Slag om Arnhem in de nacht van 19 op 20 september 1944 volledig uit. Daarna raakte de kerk verder beschadigd bij de bombardementen op de Rijnbrug door de geallieerden op 6 en 7 oktober 1944. De genadeklap valt in januari 1945 bij bombardementen van de Duitsers rond de Rijnbrug. Het stadsbeeld van Arnhem wordt op dat moment gedomineerd door een ruïne met een skelet-achtige toren. In najaar 1945 worden er al plannen gemaakt voor herbouw van de toren en restauratie van de kerk, onder leiding van architect B.T. Boeyinga uit Amsterdam. In 1961 wordt de herstelde kerk (de toren is dan nog niet gereed) door de toenmalige koningin Juliana in gebruik genomen. In 1964 is de nieuwe toren ook gereed, dit moment wordt ook aangemerkt als het herstel van Arnhem uit WOII. Voor de te herbouwen toren was in 1954 een prijsvraag onder architecten uitgeschreven. Vijf inzenders werd gevraagd hun inzending op schaal uit te werken. Uiteindelijk werd er gekozen voor het ontwerp van Theo Verlaan. In 1965 is de kerk aangemerkt als een rijksmonument. In de kerk zijn meerdere objecten te bewonderen die verwijzen naar de oorlogsjaren.

- Herdenkingssteen Eusebiustoren. In 1959 geplaatst door toenmalig burgemeester Chris Matser. Op de steen de tekst 'Deze toren door oorlogshandelingen verwoest werd in tijden van wederopbouw en herstel gerestaureerd en vernieuwd'.
- Herdenkingsplaquette Eusebiustoren. In 2019 geplaatst door ZKH de Prins van Wales op 21 september 2019. De plaatsing was ter ere van vijftien jaar herdenking van de Slag om Arnhem en was tevens het moment van afronding van de restauratie van de kerktoren.
- Kunstwerk 19 Parachutisten. Het kunstwerk uit 1994 van Simona Vergani bestaat uit negentien koperen parachutisten die tijdens de Slag om Arnhem ter lucht neerdaalden. Het kunstwerk werd door de Poorters van Arnhem ter herdenking van 50 jaar Slag om Arnhem aan de kerk geschonken.
- Gedenksteen Westerkerk. Op de gedenksteen uit 1946 staan de namen van dertien in de Tweede Wereldoorlog omgekomen personen. De plaquette is in 1997 overgebracht vanuit de gesloopte gereformeerde Westerkerk aan de Oude Stationsstraat.
- Plaquette Royal Engineer Sappers. Het initiatief voor de plaatsing van deze koperen plaquette werd in 1994 genomen door een geniesoldaat van het korps. Naast het Airborne-embleem en het embleem van het korps staat de tekst: 'From Comrades in Memory of Royal Engineer Sappers', waarna de acht namen van de gevallen militairen worden opgesomd met de tekst: 'Lest we Forget'.
- Plaquette Polar Bears is ter herinnering aan de Britse Polar Bear-infanteriedivisie. Op de uit 1954 daterende koperen plaquette staat naast het embleem van de divisie de tekst: 'In remembrance of the Liberation of Arnhem by the British 49th West Riding 'Polar Bear' Division April 1945.'

Apostelraam in de Grote
Eusebiuskerk
Locatie: Kerkplein 1

Apostelraam (1950) is een glas-in-loodraam in de Annakapel van de Grote Eusebiuskerk. Het raam werd in 1950 door Joop Janssen gemaakt voor de kleine Eusebiuskerk aan het Nieuwe Plein met als thema 'Simon de Zeloot en de vlucht voor oorlogsgeweld en verwoesting'. In het raam zijn personen afgebeeld die een veilig heenkomen zoeken voor het oorlogsgeweld. De tekst in het raam luidt 'hier zal geen steen op de andere blijven' naar Matth. 24 vers 2. De kleine Eusebiuskerk werd in 1990 gesloopt. Na een restauratie van het raam door Bas Beckers werd het tijdens de 50-jarige herdenking van de Slag om Arnhem in 1994 in de Grote Eusebiuskerk geplaatst.

16a Station Arnhem vòòr WOII
Locatie: Stationsplein

16b Station Arnhem in april 1945
Locatie: Stationsplein

16c Huidige situatie Centraal
Station Arnhem
Locatie: Stationsplein

Het huidige spoorwegstation Arnhem, tegenwoordig Station Arnhem Centraal geheten, dateert uit 2015 maar is zeker niet het eerste spoorwegstation van Arnhem. Dat dateert nl. uit 1845 toen de spoorlijn Utrecht-Arnhem, destijds Rhijnspoorweg geheten, feestelijk werd geopend. Destijds geëxploiteerd door de Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij. Maar al snel kon het station de capaciteit niet meer aan en in 1867 werd er een nieuw spoorwegstation geopend, destijds geëxploiteerd door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, de voorloper van de huidige NS. Dit tweede stationsgebouw werd tijdens de oorlogsjaren beschadigd en uiteindelijk geheel verwoest. Rond de Slag om Arnhem had het station al schade opgelopen maar het treinverkeer kon 'gewoon' doorgang vinden. De Duitse bezetter had ook rond het station verdedigingslinies opgebouwd, o.a. bestaande uit ingegraven trams. In de laatste maanden van de oorlog werden door de bezetter veel locomotieven, rijtuigen en goederenwagens geroofd, sporen vernield en materialen meegenomen.

In april 1945 viel de genadeklap voor het station. Voorafgaande en tijdens het bevrijdingsoffensief had er een enorme artilleriebeschieting op de stad plaatsgevonden. Hierdoor vonden er uiteindelijk veel minder slachtoffers aan geallieerde zijde, maar het gevolg was enorm veel schade in de stad. Volgens meerdere bronnen zelfs meer schade dan tijdens de Slag om Arnhem.

Direct na de oorlog werd alles wat ook maar een beetje kon rijden ingezet in een beperkte dienstregeling. In Arnhem werden de eerste dagen na de bevrijding door de NS Canadese legertrucks met het opschrift 'Nederl. Spoorw.' gebruikt voor het personenvervoer.

Uiteindelijk kreeg Arnhem in 1954 het bij de meeste Arnhemmers bekende (inmiddels derde) station, een ontwerp van architect H.G.J. Schelling. Een echt wederopbouw bouwwerk dat echter door velen qua architectuur te nietig werd gevonden voor de ruimte waarin het stond. Als extra had dit station aan de Amsterdamseweg, NS-station Sonsbeekzijde genoemd, een aparte ingang met een eigen (klein) stationsgebouw. Rond 2010 is dit kleine stationsgebouw verplaatst naar Park Presikhaaf waar het na herbouw dienst doet als horecagelegenheid. De verplaatsing van dit kleine stationsgebouw had alles te maken met de bouw van een nieuw Arnhem stationsgebouw. Het ontwerp hiervan is, inclusief het gebied er rondom, van architect Ben van Erkel en het nieuwe stationsgebouw werd in 2015 in gebruik genomen.

17 Plaquette overleden
NS-medewerkers
Locatie: Stationsplein

17

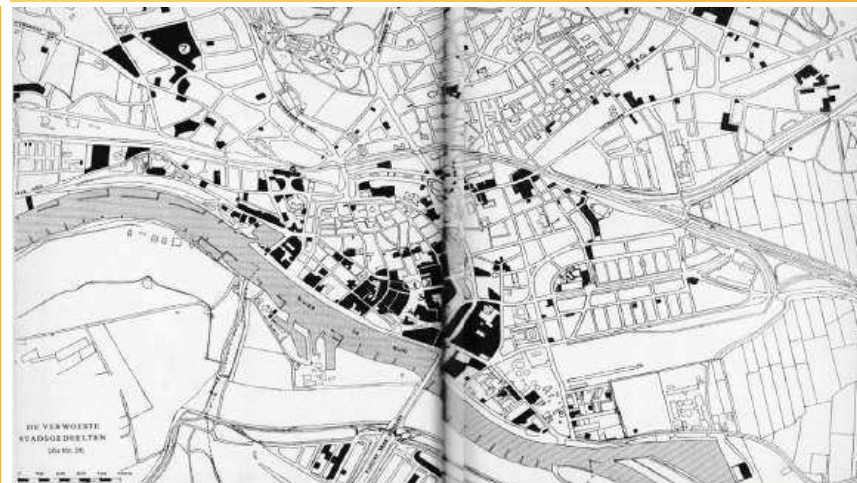
In Station Arnhem Centraal bevinden zich twee objecten die de herinnering aan WOII levend houden. Een daarvan is het kunstwerk Phoenix uit 1954 dat is gemaakt door kunstenaar Willem Reijers. Het bronzen kunstwerk op een stenen zuil herinnert aan de vernieling en wederopbouw van het treinstation kort na de oorlog. Het kunstwerk is door de gemeente Arnhem aan de NS geschonken. Van het kunstwerk zijn vier afgietsels. Een ervan staat in Museum Kröller-Müller, een staat er in Amsterdam (hoek 2e Weteringdwarstraat – Spiegelgracht) en van een is de plaats onbekend (wellicht is het verloren gegaan).

En een afgietsel staat dus in Arnhem. en ander object is een plaquette overleden Arnhemse NS-medewerkers uit 1948. Op de herinneringsplaquette staat de tekst 'TER GEDACHTENIS AAN HEN DIE VIELEN 1940-1945' met daaronder de namen van veertien omgekomen NS-medewerkers. De plaquette is vervaardigd door H.Th. Boermeester van de N.V. Ateliers voor Kunstnijverheid Winkelman te Amsterdam. In meer dan honderd NS-stations hangt voor de omgekomen NS-medewerkers een gelijksoortige plaquette. Opmerkelijk is dat altijd de mannelijke slachtoffers met hun initialen en de vrouwelijke slachtoffers met hun voornaam worden vermeld. Op deze plaquette staat ook de naam van de Westervoortse NS-medewerker J.A. Hoogveldt. Deze naam kwam eerder voor op de NS-plaquette in de stationsrestauratie Hugem in Westervoort. Na sloop van dat station in de jaren 60 is de naam toegevoegd op de plaquette in Arnhem, de Westervoortse plaquette bevindt zich in de collectie van het Spoorwegmuseum te Utrecht. Zie ook pag. 35 in het Westervoortse deel van voorliggend boekje.

Wederopbouw

Afbeelding uit Arnhems Stadsplan met in het zwart de volledig verwoeste gebouwen

Arnhem lag midden in de vuurlinies en kreeg het vanaf 17 september 1944 tot en met de bevrijding op 14 april 1945 zwaar te verduren. De stad heeft de twijfelachtige eer een van de meest door oorlog verwoeste steden in Nederland te zijn. Toen de bewoners na de verplichte evacuatie eind september 1944 in de 2e helft van april 1945 en de maanden erna terugkeerden, konden ze hun ogen niet geloven. De binnenstad lag, vooral bij de Rijnbrug en langs de Rijn, grotendeels in puin. Elders waren er hele huizenrijen met open wonden door bommen en granaten en ook waren vele openbare gebouwen en bedrijfspanden vernietigd. De eens zo mooie stad was geplunderd en was door oorlogsgeweld onherkenbaar geworden. Van de ruim 27.000 gebouwen van de stad (woningen, kerken, bedrijven, scholen, kantoren, boerderijen) bleken er bijna 3.500 volledig te zijn verwoest en ruim 1.000 waren zwaar beschadigd. Slechts 221 gebouwen waren onbeschadigd gebleven.

De officiële wederopbouwperiode is van 1940 tot 1965. Echter meestal, zeker in de regio rond Arnhem, wordt als wederopbouwperiode 1945 tot 1965 gehanteerd. Voor de wederopbouw was er een ministerie opgericht. Het Ministerie Openbare Werken heette tussen 1945 en 1947 Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw en heette daarna, van 1947 tot 1956, Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting. Ter ondersteuning van een voortvarende wederopbouw werd er zelfs een wet ingesteld en wel de Wederopbouwwet. Deze wet was van toepassing tussen 1950 en 1965. De bedoeling van deze wet was (natuurlijk) om in 's landsbelang de wederopbouw zo goed, zo eerlijk en zo snel mogelijk ter hand te nemen en te laten verlopen. De wet voorzag o.a. in een versnelde procedure voor het aanvragen en toekennen van bouwvergunningen.

Het Arnhemse College van B&W en haar bevolking moesten zien de draad weer op te pakken. Dat hebben ze ook voortvarend gedaan. In het eindrapport (boekwerk) Arnhems Stadsplan uit 1953 doet de 'Studiecommissie voor het stadsplan Arnhem' uitgebreid verslag van de wijze waarop zij de wederopbouw van de stad wil aanpakken.

Een belangrijke rol bij de wederopbouw van Arnhem was weggelegd voor Chris Matser die in mei 1945 werd aangesteld als burgemeester van Arnhem en dit bleef tot 1969. Hij was een zeer betrokken burgemeester en de stuwende kracht van de voortvarende wederopbouw in Arnhem.

Herinneringsraam burgemeester Matser
Locatie: Koningstraat 38

Herinneringsraam burgemeester Matser (1969) is één van de zeventien burgemeestersramen in de werkkamer van de burgemeester van Arnhem in het Duivelshuis. Chris Matser (1904-1973) was van 1945 tot 1969 (KVP) burgemeester van Arnhem. Hij was opgegroeid in de Arnhemse arbeiderswijk Klarendal en was zeer bevoegen bij de wederopbouw van Arnhem. In het door Joop Jansen gemaakte glas-in-loodraam staat de tekst LABOR OMNIA VINCIT (werk overwint alles) en o.a. een phoenix die uit de as herrijst en het skelet van de in WOII verwoeste Eusebiuskerk met er achter de herbouwde Eusebiuskerk. Een paar dagen per jaar is het Duivelshuis voor publiek toegankelijk.

Direct na de bevrijding was er veel behoefte aan winkels en woningen, op veel plaatsen in Arnhem werden dan ook noodwinkels en noodwoningen gebouwd. Een aantal van deze noodwoningen, alle inmiddels een gemeentelijk monument, bestaan nog. Een paar uit 1948 in de Rijksweg-West in Elden en zestien uit 1947 in de uiterste noord-oosthoek van Alteveer/Cranevelt. Vanuit de eerdergenoemde Wederopbouwwet kreeg Arnhem in 1948 bijv. ook goedkeuring voor de bouw van 895 woningen in Malburgen-Oost naar ontwerp van architectenbureau Nap & van Ede.

Arnhem wilde zich in die wederopbouwjaren ook nadrukkelijk 'op de kaart zetten'. Zo vond in 1949 de eerste internationale Sonsbeektentoonstelling plaats met als titel 'Europese beeldhouwkunst in de open lucht'. En in 1950 vond in Park Sonsbeek de landelijke tentoonstelling 'Mijlpaal 1950' plaats, dit als eerbetoon aan de landelijke wederopbouw in de vijf voorgaande jaren.

Evenals andere grote steden kon Arnhem een beroep doen op steun vanuit het Marshallplan. Dit was een omvangrijk Amerikaans hulpplan, gericht op de economische wederopbouw van de door de oorlog getroffen landen in Europa. De bedenker van het plan was de toenmalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken George C. Marshall. Het plan trad in werking drie jaar na het einde van WOII. In Arnhem zijn de herbouw van hotel Haarhuis, de bouw van theater Rembrandt, de herbouw van hotel Warnsborn, de bouw van het pand van het Christelijk Jonge Mannen Verbond (beter bekend als de Jacobiberg) en het tot voormalig hotel verbouwde 's Koonings Jaght met Marshallhulp tot stand gekomen.

Eerste steen busremise Arnhem
Locatie: Westervoortsedijk 4

De eerdergenoemde burgemeester Matser heeft in die jaren vele 'eerste stenen' geplaatst bij nieuwbouwprojecten. Een daarvan was in 1949 de eerste steen voor de nieuwe busremise Arnhem. De busremise was ter vervanging van de tramremise die in 1944 tijdens de Slag om Arnhem volledig was verwoest. Na WOII kwam de tram niet meer terug in Arnhem, maar ging de Gemeente Electriche Tram Arnhem (GETA) onder de nieuwe naam Gemeente Vervoerbedrijf Arnhem (GVA) over op het gebruik van de trolleybus. De eerste steen voor de remise werd gelegd op 13 juni 1949, de eerste trolleybus reed op 5 september 1949. Het was lijn 1 tussen Arnhem en Velp, deze lijn kreeg later een aftakking naar Oosterbeek. Hoogstwaarschijnlijk is architectenbureau Feenstra uit Arnheims destijds betrokken geweest bij de bouw van de remise. De eerste steen bevindt zich naast de kleine halfronde aanbouw schuin links voor je bij binnenkomst op het terrein vanaf de Westervoortsedijk.

Na afloop van WOII was dus snel begonnen met de wederopbouw van de stad. Een paar belangrijke wederopbouw objecten zijn de nieuwbouw van het Huis der Provincie Gelderland in 1954, het nieuwe Paleis van Justitie in 1963 en de voltooiing van de toren van de Eusebiuskerk in 1964. Dit laatste wordt door velen gezien als de afronding van de wederopbouw, hoewel er ook velen zijn die de opening van het nieuwe stadhuis in 1968 als de afronding van de wederopbouw zien.

Koude Oorlog in wederopbouwperiode

Kazemat IJssellinie Koude Oorlog
Locatie: Schutterij

20

Een zwarte bladzijde in begin jaren 50, de wederopbouw was dus in volle gang, was de dreiging van een nieuwe oorlog, de zgn. Koude Oorlog. De Koude Oorlog was een periode van gewapende vrede tussen de westerse kapitalistische landen onder ‘aanvoering’ van de Verenigde Staten van Amerika (VS) en de communistische landen onder ‘aanvoering’ van de Sovjet-Unie. De basis voor het tegenover elkaar staan werd veroorzaakt door de expansiedrift van de Sovjet-Unie direct na het einde van WOII. Het land probeerde op een agressieve wijze haar buurlanden in Oost-Europa te domineren om zo haar invloedssfeer in dat deel van Europa op te zetten. De Verenigde Staten van Amerika probeerde juist op een vredelievende manier internationaal beleid uit te voeren richting landen die door WOII benadeeld of aangevallen waren. Hoogtepunten, of beter gezegd dieptepunten, van de Koude Oorlog waren de bouw van de Berlijnse Muur in 1961 en de (atoom) wapenwedloop tussen de grootmachten VS en Sovjet-Unie. De val van de Berlijnse Muur eind 1989 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie eind 1991 betekenden in feite ook het einde van de Koude Oorlog.

Tijdens de Koude Oorlog werd in Nederland tussen 1951 en 1954 de zgn. IJssellinie aangelegd. Deze waterverdedigingslinie voorzag erin dat in geval van dreiging van een Russische invasie een 127 kilometer lange en drie tot tien kilometer brede strook land tussen Nijmegen en Kampen onder water kon worden gezet. Hierdoor zou een mogelijke opmars van de Russen worden vertraagd en kregen de geallieerden tijd om Nederland te hulp te schieten. In 1964 werd de IJssellinie alweer opgeheven en werd de NAVO-verdedigingslinie verplaatst naar de grens met Oost-Duitsland. Zowel in Arnhem als in Westervoort zijn er nog sporen van deze IJssellinie zichtbaar.

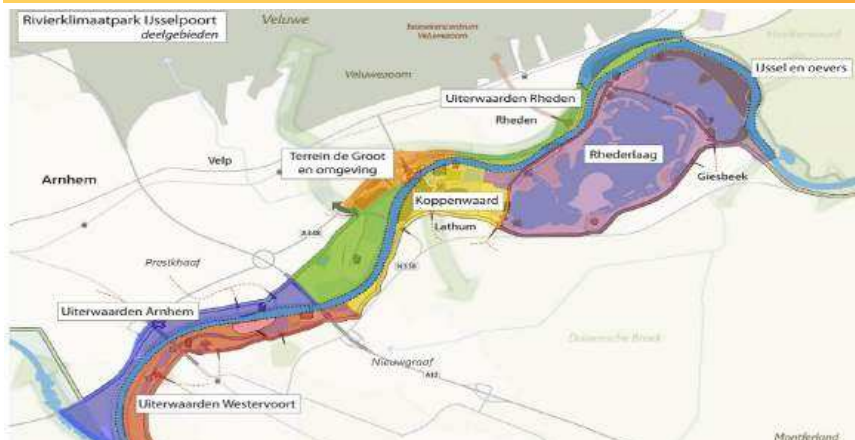
In Arnhem zijn er in Elden en Meinerswijk en in het gebied rond de Klingelbeekseweg nog restanten van deze IJssellinie. In Westervoort zijn hiervan ook nog sporen terug te vinden, zie daarvoor pag. pag. 37 van het Westervoortse deel van voorliggend boekje.

- In Elden is tussen 1951 en 1952 de Defensiedijk aangelegd. Deze dijk, de officiële benaming is Betuwedijk, tussen Elden en Lent is er nog steeds en het Arnhemse deel, een breed fiets- en voetpad, ligt parallel aan de Nijmeegseweg achter de Eldense molen.
- In Meinerswijk liggen nog een paar kazematten uit begin jaren 50. Deze kazematten waren op strategische punten langs de IJssellinie geplaatst. Deze permanent bemande gevechtstanks waren voorzien van luchtdoelgeschut en mitrailleurs. Deze bunkers bestonden uit versleten Amerikaanse Sherman tanks waar beton omheen werd gegoten. Alleen de koepel stak boven het beton uit en kon gedraaid worden.
- Op het voormalige KEMA-terrein aan de Klingelbeekseweg was in 1953 een defensiehaven aangelegd welke streng werd beveiligd door militairen en mariniers. Rondom dit terrein waren ook kazematten geplaatst waarvan er nog een paar te zien zijn.

Rivierklimaatpark IJsselpoort

Rivierklimaatpark IJsselpoort
(afbeeldingen Rivierklimaatpark
IJsselpoort)

Rivierklimaatpark IJsselpoort is een bijzonder project dat de omgeving van de IJssel tussen Arnhem en Giesbeek voorbereidt op de toekomst. Negen partners, waaronder de omliggende gemeenten, Provincie Gelderland, Rijkswaterstaat, Waterschap Rijn en IJssel en Natuurmonumenten, werken samen aan een uniek rivierpark. Met inbreng van inwoners, agrariërs, ondernemers en andere betrokkenen is er een evenwichtig plan gemaakt met meerdere maatregelen die samen bijdragen aan een toekomstbestendig en aantrekkelijk riviergebied.

Zo krijgt de rivier meer ruimte om hoogwater beter op te vangen, terwijl er ook plek wordt gecreëerd voor duurzame landbouw, bedrijven, recreatie en kleinschalige energieopwekking. Het herstel van de natuur in het riviergebied staat centraal, net als het tegengaan van erosie in de vaargeul. Daarnaast wordt gezorgd voor een veilige en vlotte doorvaart voor schepen en een rivierpark dat uitnodigt om te ontspannen en verkoeling te zoeken. Hierdoor ontstaat een gebied dat klaar is voor de toekomst, beter bestand tegen klimaatextremen en met meer ruimte voor de rivier.

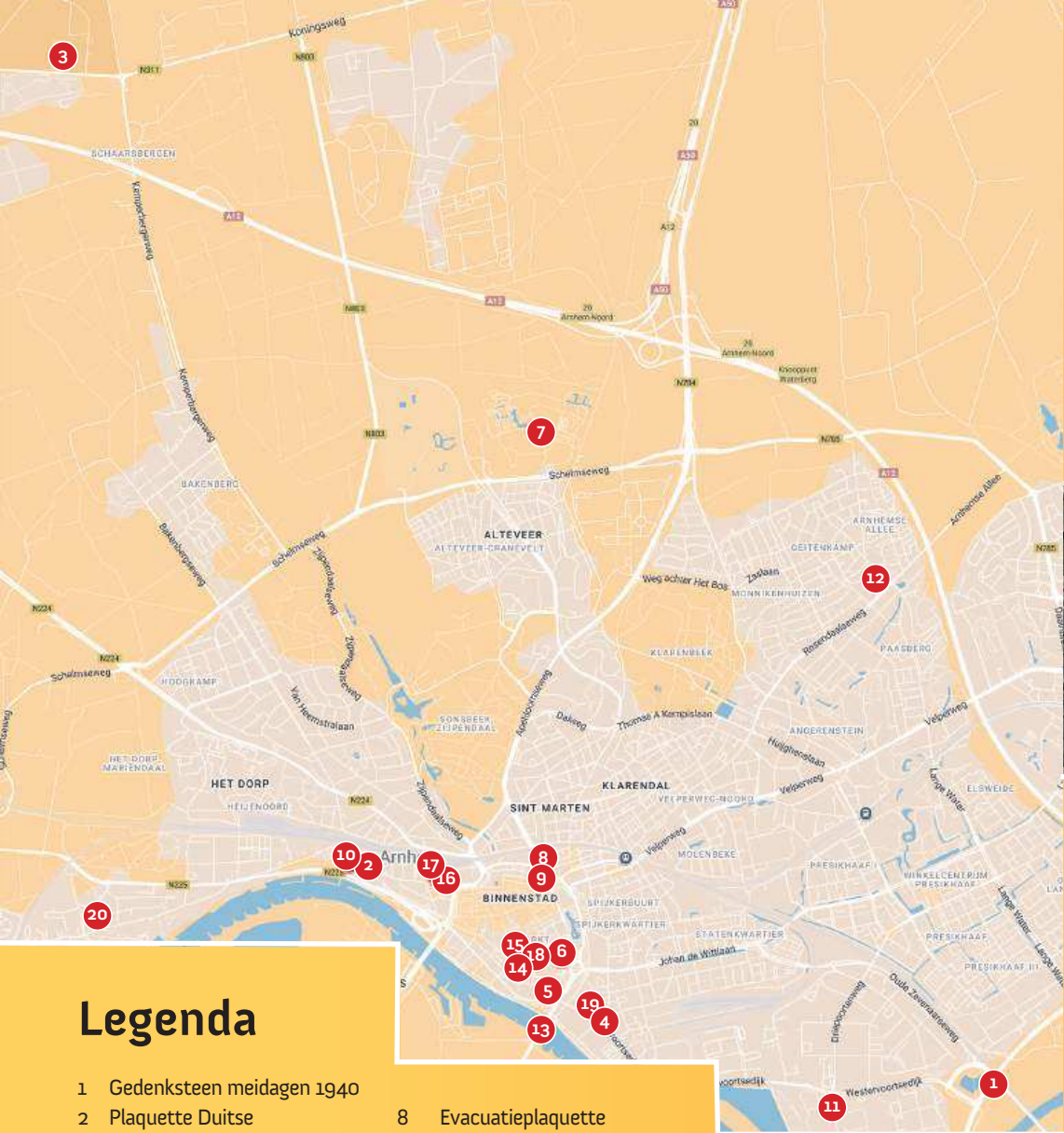

Het ecosysteem wordt versterkt en er komen aantrekkelijke mogelijkheden voor recreatie. Kortom, het Rivierklimaatpark combineert waterveiligheid met een prettige leefomgeving, waarin natuur, landbouw, bedrijven en recreatie elkaar versterken. Een landschap waar zowel mens als natuur van profiteren.

Het plan is opgedeeld in zeven deelgebieden. In dit boekje lichten we vooral de deelgebieden 'Uiterwaarden Arnhem' (voorliggend) en 'Uiterwaarden Westervoort' (zie daarvoor pag. 39 van het Westervoortse deel van voorliggend boekje) toe.

In de Uiterwaarden Arnhem (het blauw/paarse deel linksonder op de eerste afbeelding) ligt de focus op natuurinclusieve landbouw en recreatie, vooral voor wandelaars. De locatie van Fort Westervoort speelt daarin een rol als grote herkenbare entree, waarbij het fort zelf, het 'gebouw' dus, een kleine opknopbeurt krijgt. Verder naar het oosten komen twee kleine gebiedsentrees, die grenzen aan het werkgebied IJsseloord. Beide herkenbare gebiedsentrees krijgen voorzieningen voor auto's, fietsers en wandelaars, inclusief een transferium in de buurt.

Legenda

1 Gedenksteen meidagen 1940	8 Evacuatieplaquette Apeldoornsestraat	16 Station Arnhem
2 Plaquette Duitse Sicherheitsdienst	9 Herdenkingsmonument VLUCHT	17 Plaquette overleden NS medewerkers
3 Diogenesbunker	10 Kochbunker	18 Herinneringsraam burg. Matser
4 Monument bombardement gasfabriek	11 ENKA fabrieken / Kleefse Waard	19 Eerste steen busremise Arnhem
5 Plaquette hoofdkwartier John Frost	12 Kring der Herinnering	20 Kazemat IJssellinie Koude Oorlog
6 Sint Walburgiskerk	13 Rijnbrug / John Frostbrug	
7 Evacuatiemonument Nederlands Openluchtmuseum	14 Grote Eusebiuskerk	
	15 Apostelraam	

Scan de QR code met je mobiel

Colofon

Tekst:

Theo Brink (met advies van Hans Timmerman)

Fotografie:

Afbeeldingen zw/w: collectie Frans Brink (tenzij anders vermeld)
 Afbeeldingen kleur: Theo Brink

Vormgeving: Marieke Philipsen (Black Milk Factory)

Drukwerk: Drukwerkdeal

Disclaimer: Deze kunst- en cultuurroute is in begin 2025 ontwikkeld. Alle informatie is zo nauwkeurig mogelijk samengesteld. Wijzigingen zijn voorbehouden en aan deze kunst- en cultuurroute kunnen geen rechten worden ontleend.

Copyright: Stichting Kunst in de Publieke Ruimte in Arnhem | 2025

www.arnhemsekunst.com

Dit themaboekje kwam tot stand dankzij (in alfabetische volgorde) Gemeente Arnhem, Gemeente Westervoort, Peter Pennekamp Westervoort, Rivierklimaatpark IJsselpoort, Stichting Eigen Heim Westervoort, Stichting Kunst in de Publieke Ruimte in Arnhem en Stichting Stimulatie Cultureel Westervoort.

Eerder verschenen in de themareeks:

- Religieus Erfgoed Arnhem, september 2024
- WOII-herinneringen Arnhem, september 2024.

